

Под ред. А.И. Вицина. –СПб., 1910. –677 с.

31. Свод законов о состояниях. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. –СПб., 1842. –376 с.

32. Полное собрание законов Российской империи. – Т.ХХ. Отделение первое. –СПб., 1846. –1081 с.

33. Семenov Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II: Хроника деятельности комиссии по крестьянскому делу. –СПб., 1890. –Т.II. –1020 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2007

БИЛЫК В.П. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРАВА УКРАИНСКИХ КРЕСТЬЯН НА ЖИЗНЬ ДО РЕФОРМЫ 1861 ГОДА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)
Исследованы особенности эволюционного становления в законодательстве Российской империи право украинских крестьян на жизнь во времена, предшествовавшие реформам 1861 года. Историко-правовой анализ законодательства дореформенного периода свидетельствует, что содержание права на жизнь разных категорий крестьян постоянно развивалось: от крайне ограниченного в конце XVIII ст. до признания определенного содержания этого вида природного права к середине XIX ст.

BILYK V.P. SOME FEATURES OF LEGISLATIVE REGULATION OF RIGHT TO LIVE FOR UKRAINIAN PEASANTS BEFORE 1861 REFORM (HISTORICAL-LEGAL ANALYSIS)

The author has researched some specific features of the right of Ukrainian peasants to life in the legislation of Russian empire at the period of time before the reform in 1861. Historical and legal analysis of the legislation of pre-reform period proves that the content of the right to life of various categories of peasants has steady developed: from the period of strong limitation of the end of XVIII century in the recognition of peculiar content of this type of natural law to the middle of XIX century.

І.П. ЗАДЕРЕЙЧУК

канд. іст. наук

Кримський юридичний інститут ХНУВС

УДК (477)351.851«178/188»

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ШКІЛ ДЛЯ НІМЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ - СЕРЕДИНА ХІХ СТ.

Вивчені проблеми правового регулювання діяльності шкіл для німців півдня України за часів їхнього перебування у віданні спеціальних органів. Розкрито нормотворчу діяльність, направлену на забезпечення функціонування навчальних закладів; виявлені особливості законодавчого регулювання роботи менонітських навчальних закладів.

Сучасна система української освіти переживає час реформування. Чимала увага при цьому приділяється питанням забезпечення права національних меншин, зокрема у галузі освіти. Тому актуальність цієї роботи полягає у з'ясуванні накопиченого досвіду часів Російської імперії на прикладі німців, яким держава на початковому етапі гарантувала широкі права, зокрема, й у культурній сфері.

Мета статті полягає у привертанні уваги науковців до нормотворчої діяльності урядовців та громадських діячів царської Росії, направленої на забезпечення реалізації духовних прав європейських переселенців. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати наступні завдання: по-перше, проаналізувати передумови формування законодавчої бази на батьківщині колоністів; по-друге, розкрити законотворчу діяльність царської влади у забезпеченні реалізації права на освіту. Крім того, треба вивчити діяльність представників німецької громадськості, направленої на

забезпечення функціонування шкіл. Наукова робота полягає в історико-правовому аналізі функціонування системи освіти у німецькомовного населення півдня України

Окремі питання нормотворчої діяльності царської влади у питанні забезпечення реалізації німцями своїх культурних прав знайшли висвітлення у працях Я. Дтіл, А. Клауса, І. Черказянова, С. Бобилєва. Проте, зазначені автори основну увагу приділили результатам запровадження законів у німецьких колоніях та їхніх наслідках, а безпосереднє вивчення змісту нормативно-правових актів не здійснювали.

Територія півдня України наприкінці ХVІІІ - на початку ХІХ ст. активно заселялася вихідцями із Західної Європи, в основному із німецькомовних країн. Усіх емігрантів умовно можна поділити за релігійною ознакою на три ве-

ликі групи: католики, лютерани та меноніти¹. Одне з важливих місць у житті цих конфесій займала школа, яка сформувалася ще задовго до переселення у зазначений регіон.

Самою ранньою за часом виникнення була католицька школа, що зародилася ще в епоху Середньовіччя. Але через дорожнечу навчання було доступною лише заможним верствам суспільства, тому більша частина населення залишалася неписьменною, а парафіяни не розуміли змісту Священного Писання й богослужіння, що проводилося в католицьких храмах.

У ході Реформації, що відбувалася в Західній Європі в XVI ст., появилася ціла низка нових напрямів у християнстві. Для вступу до релігійної общини необхідно було публічно заявити про свої християнські вірування й отримати благословення пастора. Зробити це можна було лише після навчання у школі, під час якого учні повинні були вивчити догмати віри, а також усвідомити християнські обов'язки [1, с.342]. Усе це було потрібно для того, щоб підготувати дітей до конфірмації – вступу до церковної громади, яка відбувалася в лютеран і католиків у чотирнадцятирічному віці. У менонітів хрещення і прийняття в общину відбувалося в більш зрілому віці і за переконанням. До цього часу підліток повинен був уміти читати та розуміти Біблію, а отже, володіти основами грамоти. Така вимога церкви спричинилася до відкриття в усіх селищах шкіл і до виникнення тісного зв'язку навчально-го закладу з громадою [2, с.235].

Названі вище зміни знайшли своє закріплення в законодавстві. Уперше принцип обов'язкового навчання всіх дітей був сформульований ще в 1619 р. у Веймарському шкільному статуті. Найбільш детально він був розроблений у шкільному регламенті Пруссії в 1763 р. Діти були зобов'язані відвідувати навчальний заклад у віці від 5 до 13-14 років. Навчання було платним. За неспроможних батьків гроші вносила церковна або громадська каса. Тих батьків, які без поважних причин не посилали своїх дітей до школи, штрафували [3]. У ході Реформації сформувалися найважливіший принцип системи освіти – обов'язкове навчання хлопчиків і дівчаток. Завдяки цьому в кожному поселенні створювалася школа, де діти вивчали Біблію і в той же час училися читати й писати. Вона стала найдоступнішим засобом для здобуття освіти більшістю населення [4, с.215-216].

Перебуваючи під впливом реформаційних подій, католики також здійснювали зміни у системі освіти. Вони, як і протестанти, висунули перед дітьми вимогу вміти читати церковні тексти та писати, і лише після цього допускали до конфірмації [5, с.146].

Отже, до моменту переселення німців на територію Півдня України в них сформувалася своя національна школа, головне завдання якої полягало у підготовці дітей до обряду конфірмації. Разом із тим випускники здобували знання з арифметики, уміли писати й читати.

Еміграція німецького населення цієї території до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. Уряд Росії за допомогою іноземців намагався розв'язати першочергове завдання економічного освоєння приєднаних земель, тому

що сподіватися на значні внутрішні ресурси не доводилося, у зв'язку з існуванням у країні кріпацтва. Керівництво країни розраховувало на те, що знання іноземців, застосовані в галузі сільського господарства, сприятимуть швидкому економічному піднесенню регіону.

Причини, які спонукали іноземців до еміграції, були такі: по-перше, більшість німецьких земель були розорені в ході Семирічної війни; по-друге, бракувало вільних земельних ділянок на батьківщині емігрантів, що породжувало зростання безземельного селянства; по-третє, частина переселенців, зокрема меноніти, намагалася знайти в межах Російської імперії свободу виконання своїх релігійних обрядів. Виходячи із усього перерахованого, багато іноземців прийняли рішення переселитися в межах Росії.

Одним із перших регіонів нашої країни, який почав колонізуватися, був Хортицький округ. Саме там, у 1789 р. меноніти заснували перші колонії. У 1800 р. з'явилися їхні поселення в Північній Таврії [6, с.94]. Окрім менонітів, на Південь України переселилися лютерани й католики, які створили свої поселення в Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях.

Для створення об'єктивної картини діяльності уряду щодо колоністів варто проаналізувати видані ним законодавчі акти, які прямо або побічно стосувалися і розвитку системи освіти. Говорячи про ранній період існування німецьких колоній на півдні України, необхідно сказати, що німці, відкриваючи школи, керувалися царським маніфестом від 22.07.1763 р. Він поклав початок колонізації німцями Поволзького регіону, а згодом і Півдня України. Царський маніфест гарантував усім переселенцям свободу віросповідання, будівництва церков, а також «мати при тому потрібне число пасторів та інших церковнослужителів» [7, с.313-316]. Отже, дозвіл на свободу віросповідання та будівництво церков фактично визнавав за колоністами право на відкриття своїх навчальних закладів.

Наступне розпорядження, яке на довгі десятиріччя визначило мову викладання в школах, а також спілкування урядовців із німцями, було видано Новоросійською канторою опікунства іноземних поселенців у 1797 р. Згідно з ним усі стосунки з колоністами начальство було зобов'язане здійснювати німецькою мовою. Тим самим уже наприкінці XVIII ст. була закладена одна з головних причин, яка не стимулювала німців до вивчення російської (державної) мови [8, с.66]. Документом, що безпосередньо визначив розвиток системи освіти в німців, став указ від 25.10.1819 р., за яким завідування сільськими школами й «нагляд за вчителями» в колоніях були покладені на парафіяльних священиків і консисторії кожного віросповідання [9, с.36].

Духівництво сповна скористалося цим указом і монополізувало у своїх руках систему освіти на багато десятиріч. На стані шкільної справи це позначилося не найкращим чином. Церковні служителі перешкоджали збільшенню часу на викладання світських предметів, а також введенню нових, суто світських. Саме духівництво стало головним камнем спотикання на шляху введення російської мови, коли німці відчули в цьому необхідність. Воно вважало, що вивчення російської мови не дозволить учням досить добре вивчити догмати віри, а для священиків це було важливіше, ніж сам рівень знань, які давалися учням у церковній школі. Католицьке і лютеранське духівництво досягло в колоніях на Півдні України не обмеженого контролю над системою освіти. Духівництво вважа-

¹ Меноніти – протестантська секта, що з'явилася у 30-40-х рр. XVI ст. Її засновником вважався Менно Сімонс. Меноніти проповідують втечу від світу, самовідречення, пацифізм (відмову від військової служби).

ло, що головне завдання школи полягає в підготовці учнів до сприйняття релігії, а здобуття більш поглиблених знань із загальних навчальних дисциплін могло зашкодити релігійному вихованню. У школах лютеран і католиків програм взагалі не було, і вчителі працювали на свій розсуд, але під пильним контролем духовенства [10, арк.378].

Окрім указу від 25.10.1819 р. в управлінні шкільною справою лютерани й католики керувалися і правилами, виданими 10.03.1840 р. Вони передбачали, що: по-перше, пастори й патери при кожній нагоді повинні були прищеплювати своїм парафіянам думку про те, що їх священний обов'язок - виховувати своїх дітей у богобоязні [10, арк.55]; по-друге, кожного господаря зобов'язували віддавати до школи дітей з семирічного віку з початку жовтня по кінець березня; по-третє, учителі вели точний облік відвідування всіма дітьми школи. Прізвища відсутніх вони заносили до особливого списку й передавали адміністрації колонії. У випадку відсутності учня через не поважну причину, з батьків стягувався грошовий штраф – три копійки сріблом. Якщо сім'я не спроможна була сплатити цю суму, то сільські власті могли замінити її відробітком у общині в співвідношенні: половина робочого дня відробітку за кожний пропуск школи учнем. Отримані в такий спосіб грошові кошти передбачалося витратити на придбання підручників для бідних дітей, а також заохочувати старанних учнів, що склали скзameni на "відмінно" [5, с.149-150].

Запроваджені правила ще більше зміцнили владу над школою з боку духівництва. Але необхідно підкреслити, що завдяки названому вище, німці домагалися загальнообов'язкового навчання для дітей, яким виповнилося сім років. Це, безперечно, сприяло поширенню освіти серед німецькомовного населення Півдня України. Крім того, введення штрафу за пропуски занять, який на той час був значний, також стимулювало батьків віддавати дітей до школи.

Керуючись цими правилами, духівництво лютеран і католиків здійснювало управління шкільним процесом до передачі цих шкіл у відомство Міністерства народної освіти, тобто до 1881 р. Отже, можна стверджувати про те, що переліченими вище законодавчими актами офіційна влада практично відсторонилася від управління німецькою шкільною системою, перекинувши ці «турботи» на духівництво лютеранських і католицьких колоній.

На відміну від лютеран і католиків система управління менонітськими школами була іншою. Особливу роль у житті навчальних закладів цієї конфесії відіграло їхнє підпорядкування в 1843 р. Молочанському менонітському сільськогосподарському союзу, який знаходився в Бердянському повіті Таврійської губернії. Очолював його відомий просвітитель Йоганн Корніс, який присвятив значну частину свого життя поширенню освіти серед менонітів [11, с.73]. Саме йому довелося стати тією силою, яка спробувала поліпшити систему освіти серед менонітського населення Півдня України.

У першу чергу Йоганн Корніс звернув свою увагу на навчальну програму. Він вважав, що в менонітській школі мали викладатися такі предмети: Святе Писання, читання, письмо, каліграфія і твір, арифметика, географія, декламація та співи. Наприкінці тижня передбачалося читання Біблії. Декламація була на основі матеріалів, вивчених за тиждень [5, с.153]. У результаті активної діяльності ці предмети вдалося впровадити в навчальний план.

Наступною дією на шляху реформування стала розробка і видання інструкції, якою керувалися всі менонітські громади в питаннях, що стосувалися школи. Вона передбачала забезпечення збереження шкільних будівель й устаткування, введення «тарифної сітки» для визначення платні вчителю, проведення іспиту під час прийому його на роботу. Ці положення мали захистити школу від не професійних педагогів і позитивно позначилося на системі освіти цієї конфесії. Крім того, інструкціями передбачалося об'єднання колоній у навчальні райони. У кожен із них призначалися в ролі інспекторів два вчителі, які регулярно доповідали про стан шкільної освіти в інспектованих закладах [12, с.20-21]. Отримані від них дані давали змогу володіти реальною картиною стану системи освіти в менонітів.

Йоганн Корніс особисто відвідував сільські школи, допомагав у вирішенні їхніх матеріальних проблем, карав за зловживання, розробляв програми навчання й залучав до цієї роботи вчителів. Він збирав педагогів на конференції, проводив регулярні щомісячні збори вчителів, на яких відбувалися відкриті уроки з подальшим їх обговоренням - це дозволяло педагогам ділитися досвідом [13, с.240].

Для поліпшення рівня освіти як учителів, так і всього менонітського населення, за ініціативою Молочанської менонітської сільськогосподарської комісії в 1839 р. у колонії Гальштатт Бердянського повіту було відкрито бібліотеку. Перед нею стояла мета надання всім бажаним книг релігійного, історичного й господарського змісту. За право користування книгами стягувалася платня в розмірі одного карбованця сріблом на рік. На виручені кошти передплачувалася різна література, зокрема журнали, п'ять із яких були російською мовою [14]. У 1843 р. бібліотека налічувала 245 томів [15, с.77].

У результаті проведених Й. Корнісом та його прихильниками перетворень становище в народній освіті менонітів значно покращало. В одній із газетних статей того часу наводилася така оцінка діяльності Молочанського менонітського сільськогосподарського союзу та його голови Й. Корніса: «Тепер місця вчителів даються більш гідним, ніж раніше, і тому вчителів дуже поважають. Так само і відвідання школи стало регулярним» [16, с.795].

Отже, завдяки зусиллям Йоганна Корніса на терені народної освіти менонітів Півдня України, досягли значних успіхів у шкільній справі. Система освіти менонітів була поставлена на щабель вище, ніж в інших конфесіях.

Смерть Й. Корніса 14.03.1848 р. перешкодила доведенню всіх його задумів до кінця [17]. Сільськогосподарський союз продовжував існувати й після смерті просвітителя, а школи й надалі залишалися в його віданні до 1869 р., коли були передані Молочанській менонітській училищній раді. Вона піклувалася організації шкільної освіти в німецьких школах, наймала і звільняла вчителів [18, арк.180].

У підпорядкуванні Молочанської менонітської училищної ради перебували всі менонітські школи Таврійської, Херсонської й Катеринославської губерній. Для контролю за навчальним процесом у місцях компактного мешкання менонітів були відкриті регіональні відділення [10, арк.110-110]. В 1880 р. було створено Кримське та Шенфельдське відділення для шкіл Шенфельдської волості Олександрійського повіту Катеринославської губернії; Орловське у Херсонській губернії [19, арк.4]. До 1881 р. усі менонітські

школи, що знаходилися на півдні України, були підпорядковані Молочанській менонітській училищній раді, яка поставила перед собою головною мету – забезпечення нормального функціонування шкільної системи.

Особливу роль у житті населення Російської імперії відіграли реформи 60-70-х рр. XIX ст. Так, 04.07.1871 р. було видано закон про надання німцям-колоністам статусу поселення-власників та їх підпорядкування загальногубернським і повітовим, а також місцевим установам із селянських справ, що вимагало від німців знання російської мови [20, арк.170].

Фактично це призвело до ліквідації в німців права на самоврядування, яким вони користувалися з моменту переселення, хоча шкільна система і за новим законом залишалася практично під повним контролем духовництва й місцевих громад. Зокрема, в ньому було сказано: «Селянські громади можуть, зважаючи на потреби й на свої кошти, встановлювати збори для облаштування й на підтримку церков, училищ, утримання вчителів» [21, с.110]. Тобто, не зважаючи на підпорядкування німців загальному управлінню, шкільна система залишалася в руках місцевих громад, на яких лежав повний контроль і забезпечення.

Таким чином, законодавчі основи діяльності німецьких шкіл були закладені ще на Батьківщині колоністів. Згідно з ними батьків зобов'язували надати своїм дітям освіту. Під час переселення на південь України німці змогли отримати гарантії свободи віросповідання, що автоматично надавало їм змогу реалізувати своє право на навчання, адже школа була складовим елементом у духовному вихованні. Крім того, царська влада на законодавчому рівні закріпила повний контроль над закладами освіти за духовництвом, що на довгі роки стало тормозному в їхньому розвитку. Виняток склали лише школи, які навчали дітей менонітського віросповідання. Прогресивні представники цієї конфесії змогли впровадити у шкільний процес світські елементи, що й було закріплено відповідними документами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дитц Я. История поволжских немцев-колонистов // Под ред. И.Р. Плева. – М.: Готика, 2000. – 495 с.
2. Клаус А. Духовенство и школы в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1869. – № 5. – 274 с.
3. Черкашьянова И.В. Немецкая дореволюционная школа Сибири: возникновение и проблемы развития [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://museum.omskelcom.ru/deutsche_in_sib/BOOK/school.htm.
4. Плева И. Р. Немецкие колонии на Волге во второй

половине XVIII в. – М.: «Готика», 2000. – 444 с.

5. Очерки истории немцев и менонитов юга Украины (к XVIII - первая половина XIX в.) // Под ред. С.И. Бобылевой. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.

6. Менониты в России // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. – СПб.: Тип. Е.А. Ефрона, 1896. – Т.37. – С.94-96.

7. Манифест 22 июля 1763 г. – О дозволении всем иностранцам в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. П.И. отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т.16. – С.313-316.

8. Каменский П. В. Вопрос или недоразумение? – М.: Тип. Т-во скоропеч. А.А. Левелсона, 1895. – 136 с.

9. Красюк А.И., Кязымова Г.Ф., Серов И.П., Плесская Э.Г. Из прошлого немецких колоний Украины. – Одесса: Б.и., 1994. – Ч.1. – 53 с.

10. ДАОО. – Ф.45. – Оп.35. – Спр.711.

11. Бондарь С.Д. Секта менонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации в России). – Пг.: Тип. В.Д. Смирнова, 1916. – 207 с.

12. Epp G.K. Johann Cornies (1789-1848). Deutschen Bauerngenie am Schwarzen Meer // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – 1985/89. – S.16-26.

13. Корнис И.И. О состоянии хозяйства в Молочанских менонитских колониях в 1844 // Журнал министерства государственного имущества. – 1844. – Ч.ХV. – Кн.4. – С.235-240.

14. Сведения о состоянии менонитского поселения при молочных водах в Таврической губернии // Одесский вестник. – 09.09.1839. – № 72.

15. Корнис И.И. О состоянии хозяйств в молочанско-менонитских колониях // Журнал министерства государственного имущества. – 1843. – Ч.8. – С.64-78.

16. Гавель, Иоганн Корнис // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России. – 1848. – № 12. – С.786-798.

17. Некролог И. Корнису // Одесский вестник. – 17.04.1848. – № 30-31.

18. ДААРК. – Ф.100. – Оп.1. – Спр.2436.

19. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.1004.

20. РДИА. – Ф.733. – Оп.185. – Спр.14.

21. Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству поселен-собственников (бывших колонистов). – СПб.: Печатня В. Головина, 1871. – 239 с.

Надійшла до редакції 06.12.2007

ЗАДЕРЕЙЧУК И.А. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШКОЛ ДЛЯ НЕМЦЕВ ЮГА УКРАИНЫ В КОНЦЕ XVIII - СЕРЕДИНА XIX СТ.

Изучены проблемы правового регулирования деятельности школ для немцев юга Украины во времена их пребывания в ведении специальных органов. Раскрыта нормотворческая деятельность, направленная на обеспечение функционирования учебных заведений; выявлены особенности законодательного регулирования работы менонитских учебных заведений.

ZADEREJCHUK I.A. LEGAL REGULATION OF ACTIVITY OF SCHOOLS FOR GERMANS OF THE SOUTH UKRAINE AT THE END OF XVIII - MIDDLE OF XIX

Problems of legal regulation of activity of schools for Germans of the south of Ukraine are investigated during their stay in conducting special bodies. The activity directed on maintenance of functioning of educational institutions is opened rule-making; features of legislative regulation of work in menonit educational institutions are revealed.